

SZÚTS ISTVÁN GERGELY

BERLIN „LÁTHATATLAN” MAGYARJAI, 1922*

Grosschmid (Márai) Sándor alig két évig élt a weimari köztársaság központjában, Berlinben, mégis az *Egy polgár vallomásai* című könyvében szinte külön fejezetet szentelt élményeinek. Az itt született egykorú cikkei,¹ majd visszaemlékezései izgalmas és impulzív, ám egyszerre lehangoló és menekülésre készítő képet festenek a háborús vereség utáni Berlin mindennapjairól. A város ezekben az években Európa olvasztótégelyévé, átjáróházává, az idegenek városává vált. Talán ez volt az az idegenség, amely hol magával ragadta, hol elborzasztotta az ifjú Márait. Stefan Zweig is hasonló érzéseket fogalmazott meg, amikor Berlint a világ Bábeléhez hasonlította, ahol a régi szokások, erkölcsök eltűntek és szinte minden szabad lett a berlinieknek és az oda özönlőknek.²

Az első világháború, majd az időközben Európa keleti felében kitört forradalmak, polgárháborúk tömeges menekülthullámokat és kényszerű kitelepítéseket eredményeztek. A Keletről menekülők egyik cél- és tranzitállomása a vesztes Németország és annak fővárosa, Berlin lett.

A világháború alatti első nagyobb beköltözési hullám az orosz proletárforradalom kitörése után kezdődött, és a következő években mintegy 1-2 millió³ orosz menekült érkezett Németországba, jelentős részük Berlinbe.⁴ Az orosz emigránsok között számtalan politikai és társadalmi mozgalom képviselői voltak jelen. Nem túlzás azt mondani, míg az egyik utcában proletárforradalmat, addig egy háztömbbel arrébb a cári birodalom restaurációját tervezték.

* A tanulmány az MTA Lendület Trianon 100 kutatási projekt keretében készült.

¹ MÁRAI Sándor: Néhány év Berlinben; Idegen Emberek, In: TÖRÖK Dalma (szerk.): *„Nekünk ma Berlin a Párizsunk”*. Magyar írók Berlin-élménye, Petőfi Irodalmi Múzeum, Budapest, 2007.

² ZWEIG, Stefan: *A tegnap világa. Egy európai emlékezései*, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1981, 285. p.

³ A proletárforradalom kitörésétől az 1920-as évek elejéig mintegy 1-2 millió orosz állampolgár, korábban Oroszországban élő személy érkezett Németországba. OLTMER, Jochen: Ein deutsches Asylrecht am Ende der Weimarer Republik? Das Auslieferungsasyl in Westeuropa und seine Grenzen, *Themenportal Europäische Geschichte*, 2017, <<http://www.europa.clio-online.de/essay/id/fdae-1706>> (letöltve: 2022. 06. 21.).

⁴ Uő.: *Migration und Politik in der Weimarer Republik*, Vandenhoeck und Ruprecht Verlag, Göttingen, 2005.

Az 1920-as évek első felében Berlin a kelet-európai emigránsok gyűjtőhelyévé vált, számuk és szerepük miatt a témával foglalkozó kutatások a migráció kérdését elsősorban az Orosz Birodalomból, majd az Osztrák-Magyar Monarchia keleti tartományaiából érkező orosz és zsidó bevándorlókhoz kötik.⁵ A kelet-európai zsidó menekültek már a háború előtt is nagy számban tartózkodtak Németországban, egy jelentős részük azonban Brémából vagy Hamburgból a tengerentúlra emigrált. 1918-ban mintegy 180 ezer zsidó valóságú kelet-európai menekült tartózkodott az országban, egyharmaduk pedig Berlinben.⁶

1918 őszétől a Német Császárság elveszített területeiről, elsősorban Elzász-Lotaringiából, Kelet-Poroszországból és Sziléziából is nagyszámú, döntően német nemzetiségű menekült érkezett az országba és annak fővárosába. A Tanácsköztársaság leverését követően, 1919 őszétől pedig Magyarországról is jelentős, elsősorban ideológiai és politikai háttérű kivándorlás történt Németországba.⁷

Bár az 1925. június 16-án tartott népszámlálás adatai szerint Berlin több mint 4 millió lakosa közül 106 ezer személy volt idegen honos, ez a szám bizonyosan jóval magasabb lehetett.⁸ Főleg amiatt, mert a hontalanok nem szerepeltek a hivatalos statisztikában, pedig már a háború alatt is nagy számban éltek ilyen emberek a német fővárosban.

A honosság kérdése az első világháború után felbomló birodalmakban és romjaikon létrejövő új államokban a nemzetközi szerződések ellenére még sokáig szabályozatlan, egymásnak ellentmondó maradt.

A Német Birodalom és az Osztrák-Magyar Monarchia elveszített tartományaiban élők a Párizs környéki békekötések rendelkezései értelmében automatikusan az újonnan létrejövő államok állampolgárai lettek. Aki azonban meg akarta tartani korábbi osztrák, magyar vagy német állampolgárságát, annak ezt kérvényeznie, azaz optálnia kellett.⁹ Ehhez születési és honossá-

⁵ Az utóbbi évtizedek történeti kutatásai elsősorban a kelet-európai zsidóság migrációjára és integrációjára fókuszáltak. L.: DOHRN, Verena - PICKHAN, Gertrud (Hg.): *Transit und Transformation. Osteuropäische-jüdische Migranten in Berlin 1918–1939*, Wallstein Verlag, Göttingen 2010; *Berlin Transit. Jüdische Migranten aus Osteuropa in den 1920er Jahren*, hg. von der Stiftung Jüdisches Museum in Zusammenarbeit mit dem Forschungsprojekt „Charlottengrad und Scheunenviertel“, Wallstein Verlag, Göttingen, 2012; SASS, Anne-Christin: *Berliner Luftmenschen. Osteuropäisch-jüdische Migranten in der Weimarer Republik*, Wallstein Verlag, Göttingen, 2012.

⁶ OLTMER, Jochen: Schutz für Flüchtlinge in der Weimarer Republik, In: UÖ. (Hrsg.): *Handbuch Staat und Migration in Deutschland seit dem 17. Jahrhundert*, De Gruyter Oldenbourg, Berlin–Boston, 2016, 445. p.

⁷ FRANK Tibor: *Kettős kivándorlás. Budapest – Berlin – New York*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2012.

⁸ <www.statistik-berlin-brandenburg.de/9216c45f0b55ea01/41150f0eadad/hz_201201-03.pdf> (letöltve: 2022. 06. 21.).

⁹ Szűts István Gergely: Az optálási jegyzőkönyvek, mint a trianoni menekültkérdés forrásai, *Századok*, 2018/6. szám, 1237–1260. p.

gi bizonyítványok bemutatására volt szükség, amelyek utólagos beszerzése ezekben a kaotikus években, egy-egy „ellenséges” államból nehéz feladatnak számított. Az állampolgárság igazolása elsősorban a Monarchia galíciai és bukovinai tartományaiból menekült, oda még 1918 előtt Oroszországból érkezők esetében volt problémás. Ezek az emberek ugyanis legtöbb esetben nem rendelkeztek honossággal, azaz nem volt községi illetőségük, amely előfeltétele lett volna az állampolgárságnak.¹⁰

A Berlinbe érkező hontalanoknak, menekülteknek ezért a város asyl-recht-et (tartózkodási engedélyt) adhatott, amellyel az így regisztráltak meghatározott ideig a városban tartózkodhattak. Emellett a papírokkal, útlevéllal rendelkezők számára interimpassokat (ideiglenes igazolványokat) állítottak ki, amelyekkel általában egytől három hónapig tartózkodhattak a városban. Ezek betartását azonban – ha csak nem akadt fenn az illető valamilyen razzian – nagyon nehezen lehetett ellenőrizni, így gyakorta tűntek el egyes emberek akár több évre is a hivatalok látóköréből.

A Weimari Köztársaság egészen az 1920-as évek végéig nem nyújtott különleges védelmet a területén élő idegeneknek, menekülteknek. Ugyan nem toloncolta ki őket, többségüket megtúrta, de legális munkát csak nagyon nehezen vállalhattak. Emiatt az önálló egzisztencia, a szociális biztonság megteremtése több százezer embernek komoly problémát okozott.¹¹ A helyzetet csak fokozta a folyamatos pénzügyi válság, a hiperinfláció és a mindennapokat meghatározó nyomor és lakásválság.¹²

A háború utáni kaotikus belpolitikai viszonyok, illetve a ki- és bevándorlás miatt az idegenrendészet alig tudta ellenőrizni a városba érkezők személyazonosságát. A rendőrség helyzetét tovább nehezítette a szinte ipari méretűvé váló okirathamisítás is. Az illegálisan az országba érkezők között elsősorban a politikai aktivisták, forradalmárok, kémek és besúgók egyszerre akár több személyazonossággal is rendelkezettek.

A kaotikus állapotokat jól jelzi, hogy 1921 februárjában a Magyar Külügyminisztérium megbízásából a berlini magyar kommunisták közé való beépülés céljával kiküldött személyről is kiderült, hogy szélhámos és több névre ki-

¹⁰ A Német Birodalom honossági és állampolgársági törvényeiről, azok alkalmazásairól: TREVISOR, Oliver: *Die Einbürgerungspraxis im Deutschen Reich 1871-1945*, Universität Konstanz, 2004, <<https://d-nb.info/974206237/34>> (letöltve: 2022. 06. 21.).

¹¹ OLTMER: Ein deutsches Asylrecht...

¹² 1918 és 1923 között alig épült szociális bérlakás a városban, miközben több tízezer személy érkezett, jelentős része ismeretlen maradt a városvezetés számára. Berlin 1920-as években meghatározó lakáshelyzetéről bővebben L.: HABA Péter: *Az ember nem gondolkodógép – Válság és modern szociális lakásépítés a weimari köztársaságban*, *epiteszforum.hu*, <<https://epiteszforum.hu/az-ember-nem-gondolkodogep-val-sag-es-modern-szocialis-lakasepites-a-weimari-koztarsasagban>> (letöltve: 2022. 06. 21.).

állított hamis útlevelekkel rendelkezik.¹³ Ez a bizonyos Mischler Ernő vagy nem ismerte a proletárdiktatúra egyik potentátját, vagy kellően hidegvérű volt ahhoz, hogy Berlinbe és Prágába is München néven utazzon. Münnich Ferenc 1919-es tevékenysége miatt ez a név elég rosszul csengett a magyar és német rendőrség, hírszerzés körében. Sőt, ebben az évben ő maga is Berlinben tartózkodott. A korabeli ellenőrizetlen állapotokat és az információ áramlás hiányát jól jelzi, hogy a Berlinbe érkező Mischler és felesége a magyar követtség titkárának kiadva magát több napig „királyi” módon élt bérelt lakásában, s közben a számlát a konzulátus címére küldette. A főbérlet miután Mischlerék sietősen elhagyták a lakást, kintlévőségét a követtségen szerette volna behajtani, erre azonban nem volt esélye.

Magyarok Berlinben

Az idézett népszámlálási adatok szerint a census felvételekor 4762 magyar honos élt hivatalosan Berlinben. Itt olyan személyekről van szó, akik legálisan tartózkodtak a városban és bizonyítani tudták állampolgárságukat. Egy másik statisztika szerint – amelyben a diákszállásokon és panziókban bejelentett idegen honosak is szerepeltek – 10 866 magyar állampolgárságú személy élt életvitelszerűen Berlinben.¹⁴ Ez a szám egy évvel korábban még csak a fele, 5651 volt. A jelentős növekedés mögött feltételezhetően a *numerus clausus* közvetlen hatásai, valamint az 1921. június 26. és 1922. június 26. közötti magyar állampolgárság fenntartásáért igényelt opciók állhattak.¹⁵

Ebből az összeírásból viszont kimaradtak azok a magyar munkások és alkalmazottak, akik többségében albérletekben, közösen bérelt szobákban, különléle helységekből éltek. Természetesen ugyancsak az ismeretlenség homálya fedte azoknak az illegalitásban lévő politikai menekülteknek, kémeknek, valamint pénzügyi ügyeskedőknek, kalandoroknak a személyazonosságát és számát, akik szintén itt tartózkodtak. 1922 novemberében például tömegesen indultak Budapestről Berlinbe valutaspekulánsok, hogy a márka gyengülése miatt pénzügyi tranzakciókat hajtsanak végre.¹⁶ Az ő esetükben is cél volt, hogy létezésükről lehetőség szerint se a berlini, se a magyar hatóságok ne tudjanak. Mellettük bizonytalan számban élhettek olyan magyarok is itt, akik a trianoni döntés következtében az utódállamokhoz kerültek és ezzel automatikusan az új állam állampolgárai lettek. És mivel az optálás éppen ezekben

¹³ MNL OL K 64. 10. doboz. 7. csomó.

¹⁴ Statistisches Taschenbuch der Stadt Berlin 1924, Zentral- und Landesbibliothek Berlin, <https://digital.zlb.de/viewer/image/16308258_1924/21/> (letöltve: 2022. 06. 21.).

¹⁵ Szűts: i.m.

¹⁶ Új Nemzedék, 1922. november 21.

a hónapokban zajlott, a berlini összeírásokban ők még román, csehszlovák vagy éppen szerb állampolgárként lettek regisztrálva.

A berlini idegenek többségét kitevő orosz és zsidó menekültek mellett, a magyarok között is rendkívül nagy volt a fluktuáció. Nem elsősorban a régebb óta itt élő, vagy a háború után itt letelepedni kívánók, hanem a tovább utazni vágyók, bizonytalan ideig itt maradó ismeretlenek miatt.

Az eddigiek alapján is látható, hogy szinte lehetetlen meghatározni 1922-ben hány magyar is élhetett a német fővárosban. A Németországi Magyarok Szövetsége és a Berlini Magyar Egyesület korábbi elnöke, Manovill Alfréd szerint 1914 előtt körülbelül 10 ezer, az adott évben becslései szerint viszont már mintegy 35 ezer magyar élhetett Berlinben. Manovill úgy vélte, hogy a jelentős számú növekedés mögött a *numerus clausus* miatt külföldre távozó egyetemisták, a politikai menekültek, illetve részben az újonnan érkező munkások állhattak.¹⁷

Berlinben már több évtizede létező és gyarapódó magyar kolónia működött.¹⁸ Az életvitelszerűen ott tartózkodók mellett folyamatosan érkeztek újabb és újabb diákok, művészek, tudósok¹⁹ és munkások, akik közül sokan tagjai lettek az egyesületeknek.

A korábbi munkaerőpiaci és oktatási alapú bevándorlás mellett 1919 őszétől, berlini léptékkal ugyan nem, de magyar viszonylatban jelentős számú politikai menekült és értelmiségi érkezett a városba. A későbbi kutatások elsősorban a magukról nyomot hagyó politikai és szellemi elit szemszögéből láttatták a berlini magyar emigrációt.²⁰ Az 1920-as évek berlini magyar emigránsok mindennapjait nagyrészt ezeknek a politikusoknak, művészeknek és tudósoknak a történeteinek keresztül ismerjük.²¹ Az ő leveleik, újságcikkeik és visszaemlékezéseik alapján képzeljük el leginkább a várost és az ott élő, korántsem homogén magyarok társadalmát. A korszak berlini magyar társadalmával foglalkozók persze hozzátesszik, hogy a jól ismert nevek mellett nagy számban éltek más, ismeretlen magyarok is itt. Ezek a „láthatatlan” hazánkfiai elsősorban iparosok, kereskedők, munkások vagy éppen a szórakoztató iparban dolgozó személyek voltak. És itt voltak azok a szürke zónában mozgó kommunista politikusok, agitátorok is, akik a mozgalom felől láthatóak, ám a magyar és német államhatalom irányából láthatatlanok kívántak maradni.

¹⁷ *Ellenzék*, 1922. január 13., 3. p.

¹⁸ A Berlini Magyar Egyesület alapszabályát 1874-ben fogadták el.

¹⁹ FRANK: *Kettős kivándorlás...*

²⁰ TÖRÖK (szerk.): *i.m.*

²¹ Polányi Mihály berlini éveiről kiváló összegfoglalást nyújt. FRANK Tibor: Polányi Mihály Berlinben, *Polanyiana*, 2002/1-2. szám, 117-133. p., <http://chemonet.hu/polanyi/02_12/12-berlin.pdf> (letöltve: 2022. 06. 21.).

A Magyar Külügyminisztérium Jogi Osztályának²² gyűjteményében fennmaradt egy olyan összeírás, amely részletes adatokat közöl az 1922 nyarán Berlinben élők társadalmáról. A jegyzőkönyv a benne szereplő személyek száma alapján ugyan nem tekinthető reprezentatívnak, ám egyedi, eddig ismeretlen információkkal szolgál a berlini magyarok láthatatlan tömegéről. Az itt szereplő személyek állampolgárságuk fenntartása érdekében optáltak a konzulátuson, ahol hivatalos irataik mellett részletes személyes adataikat is feljegyezték.

Mivel a berlini magyar konzulátus, majd követség ebben az évben – és egyáltalán az 1920-as években – keletkezett iratanyaga szinte teljesen megsemmisült, ezért egyéb, apró részleteket tartalmazó források feltárásával lehetett tovább bővíteni az ott élők listáját.²³ Az optálási ügyeket intéző Jogi Osztály töredékesen fennmaradt iratainak átnézése során, további harmincnégy személy neve került elő. Sajnos ez utóbbiak esetében nevükön kívül más személyes információ nem szerepel, így ha csak nem alkottak valami marandót vagy nevük nem volt kellőképpen egyedi, szinte lehetetlen berlini életüket rekonstruálni.

Szürke magyarok

A szovjet kommunistákkal szoros összeköttetésben a magyar mozgalom sejtjei is aktívan jelen voltak a városban. Egy 1922-es rendőri jelentés szerint körülbelül hatvan magyar kommunista működött ekkor Berlinben.²⁴ Többek között hosszabb-rövidebb időt tartózkodott itt a már említett Münnich Ferenc, valamint Vágó Béla, Sugár Tivadar, illetve olyan kevésbé ismert mozgalmárok, mint Lengyel Gyula vagy Berend Géza. Kun Béla egykori titkára, Krejcsi Ágost is többször felbukkant Berlinben, a magyar szervek szerint szovjet állampolgárként álneven élt a város különböző pontjain. Ugyancsak ki- és beutazott az egykori veszprémi politikai megbízott Luszting Arnold is.

A berlini magyar követség jelentése szerint a Tanácsköztársaság egykori funkcionáriusai hamis útleveleik mellett az ottani szovjet misszió kereskedelmi képviselőjének papírjaival is rendelkeztek.²⁵ Követségi védelem alatt pedig a német rendőrség nem tarthatott házkutatást lakásukon és „hivatali” postáikat sem bonthatták fel.

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Magyar Külügyminisztérium Jogi Osztályának irata (MNL OL K 70).

²³ A Magyar Külügyminisztérium 1922-es évre vonatkozó, állampolgársági ügyeit tartalmazó aktákból szintén előkerült néhány, az utókor számára ismeretlen magyar.

²⁴ MNL OL K 63. 480. doboz 1922/37. tétel.

²⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Külügyminisztérium iratai MNL OL K 64. Politikai Osztály rezervált iratai. 343/1922. 10. doboz.

A kommunista mozgalmárok, valamint a kétes üzletekben érdekelt személyek esetében is gyakori volt, hogy álnéven, hamis papírokkal jelentkeztek be berlini szállásadójuknál. Ezekben az években feltételezhetően több ezer személy kelt át az államhatárokon illegális papírokkal, és élt Berlinben akár több évig is. Így tartózkodott rövid ideig itt Stern Alfréd álnéven Pogány József egykori hadügyi népbiztos is mielőtt az USA-ba távozott, hogy ott már John Pepperként az amerikai kommunista pártvezetőség tagja legyen.

Természetesen nem mindenki volt ilyen szerencsés, a püspökhatvani illetőségű Kósa Kálmán, álnéven Kuhlmann 1922 nyarán kommunista propaganda terjesztése miatt éppen egy berlini fogdában ült.

A kommunista aktivisták ezekben az években folyamatos mozgásban voltak. Bár mindkét ország vízumkötelezettséget írt elő – ez általában a kiállítás napjától számított egy hónapig volt érvényes – a feketepiacon az útlevelek, honossági igazolványok mellett ezt a passzust is be lehetett szerezni. Sőt, számtalan esetben a magyarországi kommunisták csehszlovák vagy osztrák útlevelekkel léptek be Németországba.

A személyazonosságok hathatós ellenőrzése körül kialakult problémák miatt az illegálisan a városban élő magyar (kommunisták) pontos számát szinte lehetetlen meghatározni.

Láthatatlan magyarok

Berlin „láthatatlan” magyarjai közül részletesen egy 1922 júniusában felvett jegyzőkönyvben szereplő 74 személy adatait ismerjük. Az itt szereplő, állampolgárságukat megerősíteni kívánók közül 55 volt férfi és 19 nő.²⁶

A nők között közel azonos arányban vannak a 20-as éveik elején járó hajadonok, illetve 60 feletti özvegyasszonyok. Előbbiek esetében az állampolgárság, a hivatalos iratok szükségesek voltak munkavállalásaikhoz, míg utóbbiakat megözvegyülteként talán a hontalanságtól való félelem, a hazatelepülés szándéka vezérelhette. A női optálók számát természetesen meghatározta, hogy a házasok férjeik által optáltak, így önálló kérelmet csak hajadonok és özvegyek adhattak be.

A berlini hajadon optálók között a varrónők és házvezetőnők mellett például a 30 éves Didi (Gyigyí) Michaella artistanőt, vagy a lendvai származású Fuss Evelyn fényképészt is megtaláljuk. Egyetlen nyugdíjkorú hajadonként a színeváraljai illetőségű, ekkor 61 éves Lázár Mari neve is felbukkan, aki ekkor Frobenstrasse 1. alatti szervita nővérek rendházában volt szakácsnő. Az itteni szeretetházban élt falubelijével, az ekkor 83 éves Fodor Dávidné Goldberger Rózával.

²⁶ MNL OL K 70 (Külgügyminisztérium Jogi Osztály) 125 csomó. 94530/1922. Az 1922 júniusában a berlini magyar főkonzulátuson felvett opciós nyilatkozatok jegyzéke.

Az optálók majd fele-fele arányban (27-24 fő) voltak nők és nőtlenek, mellettük tíz özvegy, kilenc hajadon, valamint két elvált és két válásban lévő volt. A két elvált esetében közös, hogy korábban német férfihoz mentek férjhez, válásukkal a magyar állampolgársági törvények szerinti korábbi illetőségi helyük vált újra érvényessé. Egyikük, Vadnay Pálné Michelitsch Elfriede 1891-ben Lugoson született, majd az 1910-es évek közepén költözött ki Berlinbe. Magyar állampolgársági kérvényének beadása ellenére – az ügy kimenetele ismeretlen – 1936-ban Vadnay Elfriede néven még mindig Berlinben élt.

A jegyzőkönyv felvételének időszakában válásban lévők közül Hurbanek Gáabrielné Gliese Frida varrónő kérvényének motívációja sem lehetett egyedi. Az asszony 1891-ben Berlinben született, majd férjhez ment a péterlaci illetőségű (ekkor Csehszlovákia) Hurbanekhez, akitől éppen ezekben a hónapokban akart elválni. A jogi szabályozás szerint válásával újra korábbi illetősége, azaz Berlin és így német állampolgársága lett volna hivatalos. Ennek ellenére kérvényezte magyar állampolgárságának fenntartását, azonban motívációját, élettörténete további részleteit sajnos nem ismerjük. Az ügy érdekessége, hogy magyar férje 1930-ban iparosként még Berlinben élt²⁷, kérdés hogy ő kérvényezte-e magyar állampolgárságának fenntartását?

Az optálási jegyzőkönyvben szereplő nőtlen férfiak átlagéletkora 27 év volt, igaz közülük heten 19 és 22 év közötti egyetemi hallgatók voltak, többek között az ekkor 22 éves Grosschmid (Márai) Sándor is.

A nőtlen férfiak foglalkozásszerkezetileg három nagyobb csoportba sorolhatók. Legtöbben, tizen önálló egzisztenciával bíró vagy független (orvos, bankhivatalnok, színész, artista) férfiak voltak, mellettük hét munkás és öt kisiparos szerepelt még a listán.

A nők és családos férfiak átlagéletkora 46 év volt, közülük legidősebb a 69 éves Didi (Gyigyí) Béla színházi ügynök és Windt Alfréd királyi tanácsos. A gyermeket nevelő családok esetében, a gyermekek születési ideje és helye alapján jól nyomon követhető, hogy mióta is éltek a német fővárosban. A tizenöt család közül tizenkettőnél itt születtek a gyerekek, többségében még 1918 előtt. Egyedül Héjjas Sándor Ferenc autómérnök Magda, illetve Rónai Endre egyetemi hallgató Mária nevű lánya született az első világháború után. Rónaiék, vagy csak a feleség és a gyermek hamarosan hazatértek, és 1923-ban Budapesten el is váltak egymástól.²⁸

Tizenkét férfinak a házastársa német állampolgár, elsősorban berlini illetőségű volt. A magyar állampolgársági törvények értelmében ők férjeik után

²⁷ Berliner Adreßbuch (Public Domain) Issue1934, Zentral- und Landesbibliothek Berlin, <https://digital.zlb.de/viewer/image/34115495_1934/1040/LOG_0087/> (letöltve: 2022. 06. 21.).

²⁸ Levéltári Iratgyűjtemény, <<https://archives.hungaricana.hu/hu/lear/Polgper/70962/?list=eyJxdWVyeSl6lCJclnJcdTAwZjNuYWkgZW5kcmVclij9>> (letöltve: 2022. 06. 21.).

magyar illetőséget kaptak, de mivel Németországban éltek ezért eredeti állampolgárságuk természetesen megmaradt. A férjek viszont nem kaphatták meg német feleségeik állampolgárságát, magyarországi kötődéseik miatt is célszerű volt optálni.

Az optálási jegyzőkönyv felekezeti bejegyzéseit vizsgálva szembetűnő, hogy a római katolikusokkal közel azonos arányban találhatók izraelita valóságúak (27 és 26 fő). A 74 fő közül mindössze ketten vallották magukat felekezeten kívülinek. Az egyikük az 58 éves Kutenics István vasesztergályos, míg a másik a 40 éves Gellért Oszkár kereskedő. Érdekes, hogy mindketten özvegyek voltak.

Foglalkozás szempontjából legtöbben, tizenötén a szórakoztatóiparban dolgoztak. Köztük olyan, Berlinben ismertté vált személyek, mint Sillay Tibor (Tibor von Sillay) filmrendező, aki legismertebb filmjét az *Eine Frau wie du* címmel 1939-ban forgatta. Sillay a háború után sem tért haza, hanem még az 1970-es években is Berlinben élt. Ugyancsak a filmiparban dolgozott az újvidéki illetőségű Hadzsics Lázár (Lazar von Hadzsics) gordonkaművész, aki 1913-ban a *Das goldene Bett* című film zenéjét szerezte.

Az optálási jegyzőkönyvben színészként jelölte meg magát az 1863-ban Bécsben született, de szeredi (ekkor már Csehszlovákiához tartozott) illetőségű Grünbaum Nándor, ám vele kapcsolatban semmilyen információt nem sikerült összegyűjteni.

A berlini éjszakai életben, szórakoztatóiparban fontos szerepet játszottak az itt élő magyarok. Az optánsok közül a 39 éves, aradi illetőségű Bródi József mutatványos mellett két cigányzenész, a 60 éves érsekújvári Szolcsányi József, valamint a 19 éves lipótszentmiklósi Patay Béla is szerepel. Bródi mint vándormutatványos egész Európát bejárta, 1926-ban egy liliputi nő elrablásával kapcsolatban került be a hírek közé.²⁹

Nagyon érdekes a már említett Didi (Gyigyí) család is. A trieszti születésű, de lévai illetőségű Didi Béla színházi ügynökként, lánya, Michaela artistanőként, míg fia, Károly karmesterként határozta meg magát. A két testvér a wilmersdorfi kerületben lakott, ám tevékenységükkel kapcsolatban semmilyen más forrást nem sikerült találni. Ellenben Fodor László festőművész, már 1919-ben egy fotóműterem tulajdonosa volt a városban, amit az 1920-as évek végére Fodor Illustration Verlag néven jól menő céggé fejlesztett.

Az itt bemutatott filmesek és művészek valóban ismeretlennek számítanak, és többségükre – ahogy Frank Tibor fogalmazott, a csekély hírnévvel rendelkezőkre – nehéz idők járhattak ekkor.³⁰ Nem úgy azokra az ünnepektől alkotókra és elismert „sztárookra” mint Lengyel Menyhért, Cserépy Arzén rendezők vagy éppen a színész, Huszár Pufi. Lengyel szerint a berlini filmiparban dolgozó 500 szakember közül majd 300 magyar volt, ezért meglehetősen gyana-

²⁹ Új Nemzedék, 1926. július 24., 2. p.

³⁰ FRANK: *Kettős kivándorlás...*, 125. p.

kodva tekintettek minden újonnan érkező hazánkiára.³¹ Az első világháború után aranykorát élő német filmgyártásban tehát valóban komoly szerep jutott a magyar szakembereknek, de persze akadtak számosan olyanok is, akik csak epizódszerepekig jutottak.³²

A filmesek mellett olyan közismert művészek is Berlinben éltek ekkor, mint például Bernáth Aurél, Kassák Lajos, Balázs Béla vagy Moholy-Nagy László.

Visszatérve az optánsokra, a jegyzőkönyvben szereplők között három földbirtokos is található. Welsburg Sándor grófnak Budapesten a IV. kerületben volt háza, ám svéd feleségével több évtizede külföldön éltek, gyermekeik pedig Angliában és Franciaországban születtek. Illetősége viszont születési helyén a Csehszlovákiához tartozó Brogyán községben volt. Nem tudni mi lett ottani birtokaival, mindenesetre budapesti ingatlanja és más érdekelt-ségei³³ érdekében is optálnia kellett magyar állampolgárságért. Annyi biztos hogy 1923-ban még Berlinben éltek, felesége ott hunyt el 38 éves korában.³⁴

A másik, a Trencsén vármegyei Návolyban birtokkal rendelkező Salzberger Ferdinánd volt. Dán feleségével a berlini Hotel Bristolban lakott, életével kapcsolatban más információk egyelőre nem kerültek elő.

Harmadik Zichy István gróf, feleségével Yull Erika festőművésznővel 1923-ban Berlin-Schönebergben saját ingatlannal rendelkezett. Zichy végül hazatért és 1935-ben Budapesten hunyt el.

Az optálók között több, már hosszabb ideje a pénzügyi szektorban dolgozó személy is található. Ilyenek például a lugosi születésű Berdach testvérek, Ernő és Rezső, akik már a háború előtt is bankhivatalnokként dolgoztak. 1918 után Berdach & Co. néven pénzügyi vállalkozást hoztak létre. Ernő felesége, a budapesti születésű Bárdi Ráchel pedig üzletvezetőként az Axel Juncker Kiadónál és Könyvkereskedésnél dolgozott.³⁵ Üzletvezetői tevékenységén túl írással is foglalkozott, versei mellett 1913-ban például Kis József költőről írt egy német lapban³⁶, 1938-ban pedig önálló kötete jelent meg Bécsben.³⁷

A pénzügyi feladatokon túl Berdachék, elsősorban Ernő társadalmi feladatokat is vállalt, 1927-ben például a Berlini Magyar Egyesület alelnökévé választották.

³¹ Lengyel Menyhért levele Hatvany Lajosnak. Közli: TÖRÖK (szerk.): *i.m.*, 25. p.

³² FRANK: *Kettős kivándorlás...*, 110. p.

³³ Az 1920 júniusában alapított Angol-Magyar Bank Rt. igazgatósági tagja volt, ám életvitelszerűen továbbra is külföldön élt. 1927-ben a svájci Luganóban hunyt el.

³⁴ L.: <<https://www.geneagraphie.com/getperson.php?personID=I166355&tree=1>> (letöltve: 2022. 06. 21.).

³⁵ Adressbuch für den Berliner Buchhandel (Public Domain) Issue52, 1926, Zentral- und Landesbibliothek Berlin, <https://digital.zlb.de/viewer/image/34275152_1926/90/LOG_0008/> (letöltve: 2022. 06. 21.).

³⁶ Az *Újság*, 1913. november 30., 57. p.

³⁷ BARDI, R.B.: *Der Kaiser, der Wiesen und Tod*, Wien, 1938.

A 74 optáns közül 14-en kisiparosok, legnagyobb számban nyolcan szabók, hárman-hárman varrónők és cipészek voltak. Rajtuk kívül hét kereskedő található még az optálási jegyzőkönyvben.

Az optáló címeik alapján a város különböző kerületeiben, a kisiparosok többsége Neuköllnben, míg az egyetemisták közel fele a város belső kerületeiben élt. Néhány diák, ahogy a magyar zsidó egyetemisták jelentős része is, viszont csak a külvárosokban jutott szobákhoz, lakásokhoz.³⁸ A súlyos lakásínség és a hiperinfláció miatt ugyanis a kevésbé tehetős diákok és munkavállalók nemcsak térben kerültek távolabb a belvárostól, hanem kevésbé komfortos, zsúfoltabb lakásokat tudtak csak kibérelni.³⁹ Pénzügyi lehetőségeik, valamint személyes kötődések miatt teljesen természetesen hogy falubeliek, otthoni ismerősök gyakran közösen, egy-egy albérlésben éltek.

Ilyen volt a már idézett Lázár Mari, valamint falubelije a nyolcvanhárom éves Fodor Dávidné, akik viszonylag közel a belvároshoz, a Nollendorfplatz közelében éltek. Tőlük néhány utcányira bérelt lakást a nagyváradi illetőségű özvegy Popper Menyhértné, aki férje halála után otthoni ismerősével, a szintén optáló Weisz Sándor cipésszel élt együtt. Az optálási jegyzőkönyvben Popporné neve mellé azt is feljegyezték, hogy gyermekei miatt kívánja magyar állampolgárságot fenntartani. Feltételezhetően bizonytalan berlini egzisztenciájuk miatt dönthetett úgy, hogy az ekkor 13 éves Pál és a 6 éves Erich legalább magyar állampolgársággal rendelkezzen.

Műszaki értelmiségiek közül érdemes kiemelni az ekkor 62 éves, vukovári illetőségű, ám Budapesten és Bécsben tanult Obersohn Albert vegyészt, aki 1913-tól egy berlini vegyi gyárnál dolgozott és az 1920-as években több szabadalom is kötődött nevéhez.⁴⁰ Ugyancsak több mint egy évtizede itt élt az ószombati illetőségű Langer Adolf mérnök, akinek Budapesten és Berlinben is voltak érdekeltségei.

A két ország közötti szoros gazdasági kapcsolatok az első világháború után is megmaradtak, sok esetben újraszövődtek. Az 1918 után tapasztalható cégalapítási láz Berlinben és Budapesten is érezte hatását, számtalan közös érdekeltségű vállalkozás jött létre, ezek tulajdonosai, ügynökei pedig felváltva jártak a két város között.⁴¹ Mindez tovább növelte a Berlinben lévő ma-

³⁸ MILLER, Michael L.: „A numerus clausus számúzóttjei” a berlini felsőoktatási intézményekben 1920 és 1933 között, *Múlt és Jövő*, 2006/4. szám, 84–91. p.

³⁹ A berlini statisztikai hivatal kimutatása szerint az 1920-as évek közepén 296 fő/km² volt az átlagos népsűrűség a fővárosban. L.: Mitteilungen des Statistischen Amtes der Stadt Berlin, 1929, III, 7. p. (közli: SASS: *i.m.*, 118. p.).

⁴⁰ *Szabadalmi Közlöny*, 1925. szeptember 1., 1488/88888. számú szabadalom. AG für chemische Produkte vormals H. Scheidemandel Böhmische.

⁴¹ A Budapest Főváros Levéltárának közjegyzői, illetve cégbírósági iratai között több német-magyar vegyes cég, illetve berlini vállalkozások magyar leányvállalatainak, képviselőiteinek anyaga is megtalálható.

gyarok számát, igaz többségük nem életvitelszerűen, hanem csak rövid ideig tartózkodott a német fővárosban.

*

Az 1922 júniusában felvett census csak egy pillanatképet rögzít a berlini magyarok társadalmáról. Az itt szereplő személyek többsége olyan átlagos ember volt, akiknek nevei és tevékenységei saját leszármazottaikon kívül aligha maradtak fenn a magyar nemzet kulturális emlékezetében. Az ismeretlenség homályában maradt berlini magyarok közül teljesen véletlen, hogy éppen ennek a hetvennégy berlini magyarnak ismerjük a személyazonosságát és a rendelkezésre álló adatbázisok alapján életének egy-egy részletét. Az itt közölt életrajzi adatok által ugyan nem jutunk közelebb az 1922-ben a városban élt magyarok pontos számához, társadalmi összetételéhez, de talán ezek az életsorsok színesíthetik az eddig ismert Berlin képeinket.